

ВИЯВ ЖИВОМОВНОЇ СТИХІЇ В АКТОВІЙ КНИЗІ

ЛУЦЬКОГО УРЯДУ 1561 РОКУ

У статті виділені й проаналізовані лінгвістичні риси чітко локалізованої західнополіської пам'ятки, які, ймовірно, були властиві мовленню жителів Волині у XVI ст.

Ключові слова: історична діалектологія, писемна пам'ятка, актова книга, локалізм.

Актові книги вже віддавна цікавлять дослідників з погляду різних наукових напрямків: історичного, правничого, лінгвістичного. Багато таких текстів на сьогодні опубліковано, проте ще багато залишаються в архівах різних країн, доступні лише вузькому колу фахівців.

Надзвичайно важливим джерелом вивчення становлення елементів та категорій української мови є добре збережена Актова книга Луцького гродського уряду 1561 року, яку наразі готуємо до друку¹. Досліджувана пам'ятка створена ще до Люблінської унії, тому мова її майже не позначена польським впливом, порівняно з, наприклад, книгами, писаними в кінці XVI ст. Писарі ще зовсім мало вживають запозичень та канцелярських штампів із західноєвропейських мов. У цілому ж мова книги відображає традиції справочинства, зокрема грамот Київської Русі у їх волинських виявах.

Низку мовних особливостей цієї пам'ятки ми неодноразово виділяли, характеризуючи становлення передовсім фонетичної системи західнополіського діалекту [3; 5]. У цій публікації зосередимося на мовних

---

¹ Зберігається в ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 25, оп. 1, спр. 3.

явищах локального характеру, які, на нашу думку, властиві поліським говорам загалом та західнополіським зокрема.

Щодо рефлексачії давнього *ѣ, то в досліджуваних книгах виявлено типову для північноукраїнських говірок реалізацію цієї фонемі – під наголосом переважно ѣ, в ненаголошеній позиції ε: дѣтѣм² 9, дѣда 10, до панѣи нѣвѣстки 14 зв., вѣры 22, дѣти 24, ѿт дѣтѣи 24, в повѣтѣ 27 зв., у том лѣсѣ 33 зв., в том лѣсѣ пан мои збудовал для работы лѣсноѣ 34, на сѣножатѣх сѣно 34, не вѣдати, гдѣ их подивали 35 зв., на Хомѣ видѣли 36, у дворѣ 37 зв., у вѣнѣ 44, нагнѣвити ... гнѣву 51 зв., в сѣлѣ на доброволнои дорози 52, на мистѣ вѣновномѣ 55, на тои справѣ 56 зв., сѣсти и чотыри недѣли сѣдѣти, 58 зв., на столѣ 61 зв., в мѣстѣ 62 зв., понедѣлок 65 зв., на стрѣлѣ 91 зв., на сѣм свѣтѣ 100, двѣстѣ 100 зв., в головѣ 106, засѣяти ... навѣснѣ 109 зв., рѣчки 118 зв., мѣшок... на лѣвои руцѣ ... на стѣзнѣ лѣвомѣ 127 зв. Таких прикладів можна навести значно більше. Писар десь підсвідомо явно відрізняв наголошену й ненаголошену реалізацію *ѣ: одиничний вияв у слові у нього переважно ототожнювався з якимось оригінальним звуком, артикуляційно близьким до ε, а коли в слові два вияви – наголошений і ненаголошений – досить послідовно протиставляв, позначаючи іншими графемами. Звісно, що серед таких послідовних розрізень і протиставлень наголошеної і ненаголошеної реалізацій у тексті виявлено сотні випадків написань з ε в усіх позиціях: ѣзда т 1, тог лета по свѣтом 26 зв., двѣстѣ коп 29, двѣ недѣли 32, дѣвка 32 зв., сусѣда 33 зв., за рѣчку 34, в дворѣ 36, повіту 47 тощо. Нерідко маємо написання, де графемѣ ѣ та ε поплутуються під наголосом: двѣ сѣрмаги и двѣ сокиры 15 зв., в головѣ двѣ раны 17 зв., на лѣвои руцѣ 21, двѣ копѣ 22, на лѣвои руцѣ 36, Склѣнскии ... Склѣнскогo 37 зв., мѣли... мѣли 68, але лише один раз виявлено написання ѣ в ненаголошеній позиції: мѣшок...127 зв. Треба думати, що таке графічне передавання *ѣ в пам'ятці

---

² Тут і надалі після прикладу наведено номер аркуша з оригіналу пам'ятки.

невипадкове: вочевидь під наголосом жителі Луцька та його околиць на його місці вимовляли (на письмі намагалися це зробити графічно) один звук, а не під наголосом – інший.

Досить послідовно відображено в пам'ятці перехід $e > o$ після шиплячих: пошол 14 зв., пришодчи 15, єдначов 19, шостом 19 зв., к чому 20, до вечора 25 зв., Божого 35, чого 38, Ивановичом 44, Богушевич 44, пошол 44 зв., божог 47 зв., имене нїо 48, чотырох 49, лепшому 49 зв., грошовою 50 зв., чолом 51 зв., шодчи 51 зв., шолком 52 зв., пїи Зверовая Львовича Тишкевича 55 зв., Dla чого 55 зв., вижом 55 зв., шостог 57, жоны своеє 79 зв., вчорашнего 81, человек 81 зв., пошол 81 зв., отцевского 82, Кгрушевскии ...Кгрушовскии 130. Відхилень від цього розмовного «правила» небагато: з братєю нашею 10, Пришедчи 20, Яцком Иєвовичем а Еском Луцевичем 38 зв., Богушемъ 41 зв., Яцком Иєвовичем а Еском Луцевичем 38 зв., Богушемъ 41 зв., нїєю 50, роженый 53, пїеи Янушевои 68 зв., брал у мене вижемъ 124, з мужем 125, з роженою 125 зв. У патронімному суфіксі *-ович* не відбувся перехід від мотиватора на *-й*: Миколаєвич 57.

Про всеохопність і цілковиту завершеність цього процесу говорить той факт, що перехід відбувається в нетипових умовах – перед наступним м'яким приголосним: мачосє 23 зв. Слід звернути увагу на лабіалізацію голосного e в кінці слова: там жо 15, на мєстцо 25 зв., ужо 28 зв., на мєстцо 35 зв., вжо 41, там жо 52 зв., на мєстцо 58, на мєстцо 80. Подібні написання трапляються й у середньополіських текстах. Зважаючи на поодинокість таких виявів, можливо, є сенс говорити про білоруський вплив, де це явище було характерним уже від XV ст. [2, 177-178].

Відзначимо низку цікавих виявів, пов'язаних з існуванням та занепадом зредукованих $\bar{y}$, $\bar{y}$. Так, у пам'ятці писарі нерідко вставляли голосні e , o перед наступним сонорним: з гуме $\bar{y}$ 7 зв., перел 35 зв. Така вимова й написання в подальшому стали нормою української літературної

мови. Цікаво, що вставний іноді трапляється й не перед сонорним: *служобъ 22 зв., епанєч две 87, ѡпанєч чотыри 122 зв.*

В одній із справ виявлено характерний українсько-білоруський рефлекс: стали на нас кликати: «Бии, забии!» 89, який хоч і сягає давньоукраїнської мовної минувшини, все ж у писемних пам'ятках так виразно представлений нечасто.

Послідовну відсутність проривного компонента в африкаті *дз* в поліських говірках відображає написання: *завзвонили в звон 89.*

Серед морфологічних рис заслуговують на увагу випадки «сакання»: *пан Воютинскии ѡб[оз]валса 30 зв., [тот т]опилса водою на рудце 89.* Хоч накреслення обох дієслів мають певні дефекти (дірка в аркуші, затертий кут), проте їхні фінали сумнівів не викликають. Звичайно, не виключаємо описки з боку писаря, але для історичної діалектології фіксація розмовних рис у пам'ятці – завжди є наслідком писарської «помилки». Це, справді, перші виявлені в нашій метаграфічній практиці випадки. І все ж, зважаючи на локалізацію досліджуваної пам'ятки, з великою ймовірністю можна припускати, що ці написання відбивають саме розмовну типову поліську особливість і є найдавнішим з-поміж зафіксованих наразі в українській історичній діалектології. Такий рефлекс дотепер властивий берестейсько-пінським говіркам [1, к. 248].

Зафіксовано в пам'ятці й числівникове утворення *двоиґа, ѡбоиґа*: *ѡ покраденє двоиґа конєи 25, пан того ѡбоиґа панства 59 зв.* Оскільки виявлені квантитативи переважно в західнополіських текстах, починаючи від другої половини XVI ст. [6, 203; 7, 201], а в старопольських від XV [8, 313], то є сенс припускати про певний польський вплив на поширенні числівника в суміжних українських говірках. Водночас деякі польські дослідники не виключають паралельного існування староукраїнської форми *двойго* [8, 313; 4, 181]. Тут дивним є те, що укладачі українського лексикону наводять як

ст.п. відповідник *dwojgo*, а польський етимолог таку форму не подає взагалі, лише *dwojga*. Цікаво, що в ілюстраціях до ст.укр. *двойго* саме така форма в українському словникові також не наведена: по дво(и)гу, о двойгу, двоига, двойга, з дво(и)гомъ, з двоига. Можливо, з флексією *-o* цей числівник у староукраїнській мові й не вживався?

Мабуть, треба вбачати як місцеву розмовну рису форму давального множини іменника *люди*: *поданным пїа моего людом пелепелецким* 102. Це підтверджується матеріалами Атласу української мови: ареал поширення цієї ізоморфи охоплює значну частину західнополіських говірок [1, к. 203].

Незаперечне локальне (південно-західне взагалі, західнополіське зокрема) поширення мають іменникові форми чоловічого та середнього роду родового відмінка множини: на колко днии 65 зв., на колконадцат днии 109 зв. Флексія *-ий* характерна для частини західнополіських говірок [1, к. 197-200].

Виявлено використання прийменника *з (с)* в конструкції для називання неточної кількості: *збожя могло быти мац с тридцат* 118. Такі прийменниково-іменникові поєднання відзначаємо для мовлення поліщуків і дотепер.

У тексті широко використовуються конструкції: *будучи мнє в Тристанцы* 18, *єдучи мнє гостиньцом* 20 зв., *приходчи перед нас до книг тыми словы сознали, иж будучи нам в Забороли* 36, *иж будучи мнє в Боровичох* 37 зв., *приходчи єму до млына их Перекалского* 82 зв., *сознал, иж будучи мнѣ в Шулжинцох* 123. В.Німчук вбачає в подібних написаннях модифікований варіант колись активно вживаного давального самостійного [Німчук В.В. Усне повідомлення]. Зауважимо, що такі синтаксичні конструкції не характерні для текстів справочинства з Житомира, Києва, Овруча.

Аналіз мовної системи Луцької актової книги 1561 року переконливо показує важливість, необхідність і перспективність таких студій. Особливо цінні тексти справочинства, створені до Люблінської унії, де українська живомовна стихія часто виявлена в неприхованому за орфографічною традицією та писарською практикою вигляді. Мовні риси, передовсім фонетичні та лексичні, цієї пам'ятки дадуть надзвичайно цінний матеріал для української історичної діалектології.

Література:

1. Атлас української мови. – Т. 2. – К., 1988.
2. Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 1. Исторический очерк звуков белорусского языка. – М., 1955.
3. Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI-XVII ст. – Житомир, 2006.
4. Мойсієнко В. Лексичне та граматичне вираження кількості в пам'ятках староукраїнської мови (на матеріалі актових книг Житомирського гродського уряду кінця XVI – початку XVII ст.) // *Ze studiów nad gramatyką i leksyką języka polskiego i ukraińskiego.* – Lublin, 2006.
5. Мойсієнко В.М. Західнополіський діалект: до витоків // Волинь філологічна. Текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах. Вип. 4. – Луцьк, 2007. – С.154-167
6. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 7. – Львів, 2000.

7. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Підгот. до вид. В.Німчук, Г.Лиса. – Т. 2. – К.-Нью-Йорк, 2002.
8. Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. – Т. 1, А-К. – Warszawa, 2000.

Viktor Moysiienko

(Zhytomyr)

ВИЯВ ЖИВОМОВНОЇ СТИХІЇ В АКТОВІЙ КНИЗІ

ЛУЦЬКОГО УРЯДУ 1561 РОКУ

В статъе выделены и проанализированы лингвистические черты четко локализованного западнoпoлeсскoгo пaм'ятникa, кoтoрыe, вoзмoжнo, были присуци разговорной речи Воьны в XVI в.

Ключевые слова: истoричeскaя диaлeктoлoгия, письменный пaмятник, aктoвaя книгa, лoкaлизм.